

Відомості про автора

Грись Антоніна Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

Hrys, Antonina M., Dr., head, lab. of psychology of maladjusted adolescents, G.Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

E-mail: Gris.1976@mail.ru

УДК 159.922.27:355

Дергач М.А.

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ

Дергач М.А. Особливості міжособистісних стосунків військовослужбовців з різним рівнем емоційного вигорання, які перебувають в зоні бойових дій. В статті на основі результатів емпіричного дослідження охарактеризовано особливості міжособистісних стосунків військовослужбовців з різним рівнем емоційного вигорання. За результатами кореляційного аналізу зв'язку емоційного вигорання із соціометричними показниками випробуваних встановлено статистично значимі зв'язки симптомів і фаз синдрому «емоційного вигорання» із соціометричними показниками. Виявлено, що вплив соціометричного статусу на показники емоційного вигорання реалізується лише за рахунок високого рівня соціометричного статусу; вплив рівнів соціометричного індексу сумісності на показники емоційного вигорання реалізується за принципом «що вище – то вище». Встановлено, що соціометричний статус і соціометрична сумісність статистично достовірно взаємодіють, впливаючи на «емоційне вигорання» військових, що знаходяться в зоні бойових дій.

Ключові слова: військовослужбовці, міжособистісні стосунки, емоційне вигорання, зона бойових дій.

Дергач М.А. Особенности межличностных отношений военнослужащих с разным уровнем эмоционального выгорания, которые пребывают в зоне боевых действий. В статье на основе результатов эмпирического исследования охарактеризовано особенности межличностных отношений военнослужащих с разным уровнем эмоционального выгорания. По результатам корреляционного анализа связи эмоционального выгорания с социометрическими показателями испытуемых установлены статистически значимые связи симптомов и фаз синдрома «эмоционального выгорания» с их социометрическими показателями. Установлено, что влияние социометрического статуса на показатели эмоционального выгорания реализуется за счет высокого уровня социометрического статуса, что влияние уровней социометрического индекса совместимости на показатели эмоционального выгорания реализуются по принципу «чем выше – тем выше». Установлено, что социометрический статус и социометрическая совместимость статистически достоверно взаимодействуют, влияя на «эмоциональное выгорание» военнослужащих, находящихся в зоне боевых действий.

Ключевые слова: военнослужащие, межличностные отношения, эмоциональное выгорание, зона боевых действий.

Вступ. Специфіка професійної діяльності військовослужбовців Збройних Сил України сьогодні полягає в тому, що вони в умовах особливого періоду в районі проведення операції об'єднаних сил України (раніше – АТО) постійно перебувають під впливом низки негативних чинників, що обумовлені загрозою життю та здоров'ю з боку незаконних збройних формувань, недостатньої або невизначеної інформації, дефіциту часу, високої відповідальності за результати служби або бойової роботи тощо. На військовослужбовців під час виконання службових

обов'язків несприятливо впливають фізіологічні, соціально-психологічні та інші чинники, які стимулюють виникнення різних негативних психічних станів [2; 4]. Вчинкові дії військовослужбовців часто мають підвищене психологічне навантаження, наповнені стресом та сильними психоемоційними переживаннями, звідси виникає небезпека виникнення у військовослужбовців ознак емоційного вигорання. Більшість командирів підрозділів залишаються наодинці з проблемою емоційного вигорання серед підлеглих і розв'язують її на власний розсуд, або ж взагалі уникають її, чим спонукають погіршення соціально-психологічного клімату в колективі та зростання протиріч в міжособистісних стосунках військовослужбовців.

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на значний інтерес науковців до проблеми емоційного вигорання, вона ще залишається недостатньо дослідженою, зокрема в аспекті емоційного вигорання військовослужбовців, які перебувають в умовах довготривалого військового конфлікту. На сьогодні існує низка праць присвячених питанням військової психології [1; 3; 5; 6], проте проблема дослідження психологічного змісту чинників, що детермінують розвиток у військовослужбовців емоційного вигорання, а також виявляють його вплив на побудову міжособистісних стосунків у військовому колективі в зоні військового конфлікту досліджена недостатньо.

Мета роботи. На основі результатів емпіричного дослідження охарактеризувати особливості міжособистісних стосунків військовослужбовців з різним рівнем емоційного вигорання, які перебувають в зоні проведення операції об'єднаних сил України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводились в 2017 році у підрозділах військової частини, військовослужбовці якої з 2014 року перебуває в зоні військового конфлікту. Загальний об'єм вибірки склав 112 військовослужбовців чоловічої статі у віці від 23 до 54 років, за посадовими обов'язками – солдати, старшини, сержанти. Психодіагностичні процедури здійснювалися за допомо-

гою тесту «Діагностика рівня емоційного вигорання В. В. Бойко» та методики «Соціометрія» Дж. Морено; статистична значущість отриманих даних підтверджена за допомогою коефіцієнту рангової кореляції Спірмена, r_s , критеріїв Краскела-Уоллеса, Джонкхіера-Терпстра та двохфакторного дисперсійного аналізу, для обробки даних використовувалася програма SPSS 17.

При вивченні міжособистісних стосунків різних груп військовослужбовців було встановлено, що структура груп не є стереотипною і значний відбиток на характер міжособистісних відносин групи накладають індивідуальні особливості особистості окремих її членів, зокрема військовослужбовці, які емоційно вигоріли або з формуванням симптомів синдрому емоційного вигорання.

Лідерами груп, які були досліджені в переважній більшості на керівних посадах є молодший командний склад, що вказує на хорошу організацію підбору кадрів, але вони перебувають в доволі неспокійній, часто екстремальній, емоційно напруженій атмосфері, що вимагає постійної уваги та контролю за взаємодією в системі службових стосунків. В зв'язку з цим у половини сержантського складу виявлено симптоми синдрому емоційного вигорання, який найбільше проявився в фазі «напруга».

Неформальні взаємовідносини в міжособистісних контактах мають обмежене коло зв'язків у сержантського складу, що впливає на згуртованість військового колективу в цілому. Це також можна розглядати як чинник формування синдрому емоційного вигорання серед військових. Дані кореляційного аналізу зв'язку емоційного вигорання із соціометричними показниками подано в табл. 1.

Таблиця 1.

Кореляційний зв'язок симптомів і фаз синдрому «емоційного вигорання» із соціометричними показниками (r_s Спірмена)

Параметри, що досліджуються	Індекси	
	соціометричний статус	соціометрична сумісність
Ф1. Переживання психотравмуючих обставин	0.244**	0.289**
Ф1. Незадоволеність собою	0.080	0.301**
Ф1. «Загнаність у кут»	0.012	0.173
Ф1. Тривога та депресія	0.179	0.160
Сума фази Ф1. «Напруження»	0.148	0.285**
Ф2. Неадекватне емоційне вибіркове реагування	0.102	0.087
Ф2. Емоційно-моральна дезорієнтація	0.255**	0.151
Ф2. Розширення сфери економії емоцій	0.260**	0.236*
Ф2. Редукція професійних обов'язків	0.081	0.083
Сума фази Ф2. «Резистенція»	0.222*	0.174
Ф3. Емоційний дефіцит	0.070	0.218*
Ф3. Емоційне відчуження	0.239*	0.260**
Ф3. Деперсоналізація	0.109	0.140
Ф3. Психосоматичні та психовегетативні порушення	0.170	0.158
Сума фази Ф3. «Виснаження»	0.190*	0.260**
Емоційне вигорання (загалом)	0.231*	0.276**

Примітка. * - кореляція на рівні $p \leq 0,05$, ** - кореляція на рівні $p \leq 0,01$.

Зауважимо, що кореляційний зв'язок симптомів і фаз синдрому «емоційного вигорання» із соціометричними показниками в усіх випадках прямий (позитивний). Деякі симптоми фази «напруження» («загнаність у кут», «тривога та депресія»), фази «резистенція» («неадекватне емоційне вибіркове реагування», «редукція професійних обов'язків») та фази «виснаження» («деперсоналізація», «психосоматичні та психовегетативні порушення») статистично значимо не пов'язані із соціометричними показниками.

Встановлено такі статистично значимі зв'язки симптомів і фаз синдрому «емоційного вигорання» із соціометричними показниками: що вище показник індексу соціометричного статусу, то значимо вище показники симптомів «переживання психотравмуючих обставин», «емоційно-моральна дезорієнтація», «розширення сфери економії емоцій», «емоційне відчуження», сум фаз «резистенція» та «виснаження», та емоційного вигорання (загалом).

Що вище показник соціометричного індексу сумісності, то значимо вище показники симптомів «переживання психотравмуючих обставин», «незадоволеність собою», «розширення сфери економії емоцій», «емоційний дефіцит», «емоційне відчуження», сум фаз «напруження» та «виснаження», та емоційного вигорання (загалом).

Соціометричний статус та емоційна експансивність статистично значимо не пов'язані між собою ($r_s = 0,127$; $p = 0,183$)

Також зазначимо, що міри сили кореляційного зв'язку загального балу вигорання із індексами соціометричного статусу та соціометричного індексу сумісності статистично значимо не відрізняються один від одного, тобто вони однаково слабо-середнього рівня сили.

Вплив соціометричного статусу та соціометричного індексу сумісності (кожного з них) на показники емоційного вигорання досліджено за допомогою непараметричного аналогу одно факторного дисперсійного аналізу – критерій Крас-

кела-Уоллеса. В таблицях 2. та 3. представлено тільки статистично значимі впливи ($p \leq 0,1$).

Таблиця 2.

Рівні соціометричного статусу та вияв (Me) симптомів і фаз синдрому «емоційного вигорання» (за методикою В. В. Бойко)

Параметри, що досліджуються	Соціометричний статус (рівні)			Критерій Краскела-Уоллеса		
	Низький	Середній	Високий	Хі-квадрат	ст.с в.	Асимпт. знч.
1. Переживання психотравматичних обставин	9.0	11.0	18.7	10.089	2	0.006
1. Незадоволеність собою	8.3	6.8	11.5	5.795	2	0.055
1. Тривога та депресія	8.0	8.5	11.7	6.518	2	0.038
1. Емоційно-моральна ентація	31.5	32.0	55.5	7.039	2	0.030
2. Розширення сфери дії емоцій	7.0	7.0	12.8	9.932	2	0.007
2. Емоційне відчуження	4.3	5.3	8.3	8.273	2	0.016
3. Емоційне вигорання (загалом)	25.5	27.4	48.0	9.721	2	0.008
3. Емоційне вигорання (загалом)	5.8	7.8	10.3	5.359	2	0.069
4. Емоційне вигорання (загалом)	28.5	26.5	39.3	5.687	2	0.058
5. Емоційне вигорання (загалом)	75.5	72.7	148.0	10.583	2	0.005

Знаковим є те, що вплив соціометричного статусу на показники емоційного вигорання реалізується лише за рахунок високого рівня соціометричного статусу, який призводить до підвищення таких показників емоційного вигорання: сим-

птоми «переживання психотравмуючих обставин», «незадоволеність собою», «тривога та депресія», «емоційно-моральна дезорієнтація», «розширення сфери економії емоцій», «емоційне відчуження», сума фаз «напруження», «резистенція», «виснаження» та емоційного вигорання (загалом).

Таблиця 3.

Рівні соціометричної сумісності та вияв (Me) симптомів і фаз синдрому «емоційного вигорання»

Параметри, що досліджуються	Соціометричної сумісності (рівні)			Критерій Краскела-Уоллеса		
	Низький	Середній	Високий	Хі-квадрат	ст.с в.	Асимпт. знч.
Ф1. Переживання психотравмуючих обставин	9.0	11.8	15.5	7.192	2	0.027
Ф1. Незадоволеність собою	4.3	8.7	9.7	11.084	2	0.004
Сума фази Ф1. «Напруження»	25.0	45.3	52.0	7.344	2	0.025
Ф2. Розширення сфери економії емоцій	4.4	5.2	8.2	5.595	2	0.061
Ф3. Емоційний дефіцит	5.3	8.2	10.3	8.173	2	0.017
Ф3. Емоційне відчуження	4.4	8.2	9.6	10.664	2	0.005
Сума фази Ф3. «Виснаження»	22.3	30.0	39.0	9.407	2	0.009
Емоційне вигорання (загалом)	59.0	112.5	138.0	7.789	2	0.020

Вплив рівнів соціометричної сумісності на показники емоційного вигорання реалізується за принципом «що вище – то вище». Ось які показники емоційного вигорання зростають із зміною рівня від низького, через середній до високого: симптоми «переживання психотравмуючих обставин», «незадоволеність собою», «розширення сфери економії емоцій», «емоційний дефіцит», «емоційне відчуження», суми фаз «напруження» «резистенція», «виснаження» та емоційне вигорання (загалом). Про це свідчить додатковий аналіз даних за критерієм Джонкхієра-Терпстра, що доводить вищенаведену закономірність (табл. 4).

Нормована статистика Джонкхієра-Терпстра для рівнів соціометричної сумісності та вияву (Me) симптомів і фаз синдрому «емоційного вигорання»

Параметри, що досліджуються	Нормована статистика Джонкхієра-Терпстра	Асимпт. знч. (двостор.)
Ф1. Переживання психотравмуючих обставин	2.737	0.006
Ф1. Незадоволеність собою	3.092	0.002
Сума фази «Напруження»	2.700	0.007
Ф2. Розширення сфери економії емоцій	2.334	0.020
Ф3. Емоційний дефіцит	2.808	0.005
Ф3. Емоційне відчуження	3.283	0.001
Сума фази «Виснаження»	3.045	0.002
Вигорання (загалом)	2.781	0.005

Для аналізу спільного впливу соціометричного статусу та соціометричної сумісності на емоційне вигорання (загальний бал) використовуємо двох факторний дисперсійний аналіз – метод, спрямований на пошук залежностей в даних шляхом дослідження значущості відмінностей в середніх значеннях. Сутність дисперсійного аналізу зводиться до вивчення впливу однієї або декількох незалежних змінних на залежну змінну. Залежні змінні представлені у вигляді шкал. Незалежні змінні є номінальними і можуть мати дві або більше (у нас – три) рівня. Вихідними положеннями дисперсійного аналізу є нормальний розподіл залежної змінної (ми використали для визначення характеру розподілу критерій Колмогорова-Смірнова); рівність дисперсій в порівнюваних генеральних сукупностях (критерій Лівія); випадковий і незалежний характер вибірки.

Розглянемо, як сукупно впливають незалежні змінні – соціометричний статус та емоційна експансивність (індекси соціометричного тесту), на залежну змінну – емоційне вигорання (загальний бал), виміряну тестом В.В. Бойко. Табл. 5. містить інформацію про описову статистику «емоційного вигорання» при взаємодії соціометричного статусу та соціометричної сумісності.

Таблиця 5.

Описова статистика емоційного вигорання (загалом) при взаємодії соціометричного статусу та соціометричної сумісності

Незалежні змінні		Залежна змінна: емоційне вигорання (загалом)		
Соціометричний статус	Соціометрична сумісність	Середнє арифм., (M)	Стд. Відхилення, (SD)	N (кількість осіб)

низький рівень	низький рівень	96.33	55.24	6
	середній рівень	95.86	45.05	15
	високий рівень	86.33	55.41	3
середній рівень	низький рівень	71.05	38.36	17
	середній рівень	91.57	41.79	38
	високий рівень	128.07	46.25	13
високий рівень	низький рівень	107.25	54.68	4
	середній рівень	147.18	41.28	11
	високий рівень	113.60	46.21	5

Результати двохфакторного дисперсійного аналізу, представлені оцінки ефектів між групових факторів наведено в табл. 6.

Таблиця 6.

Оцінка ефектів міжгрупових факторів

Залежна змінна: емоційне вигорання (загалом)						
Джерело	Сумма квадратів типа III	ст. св.	Середній квадрат	F	Знач. (p)	Часткова Eta ²
Скоректована модель	53684.3	8	6710.5	3.486	0.001	0.213
Вільний член	6919243	1	691924.3	359.47	0.000	0.777
Соціометричний статус	9806.1	2	4903.0	2.547	0.083	0.047
Соціометрична сумісність	5594.6	2	2797.3	1.453	0.239	0.027
Соціометричний статус * Соціометрична сумісність	17315.8	4	4328.9	2.249	0.069	0.080
а. R квадрат = 0,213 (Скоректований R квадрат = 0,15)						

Як видно із табл. 6., «соціометричний статус» і «емоційна експансивність» статистично достовірно ($p=0,069$) взаємодіють, впливаючи на «емоційне вигорання». Взаємодія соціометричного статусу та соціометричного індексу сумісності пояснює 8% дисперсії в показниках «емоційного вигорання».

Висновки. Узагальнюючи отримані та проаналізовані дані дослідження можна констатувати:

За низького рівня соціального статусу найнижчі оцінки емоційного вигорання маємо при високому рівні соціометричного індексу сумісності, більш високі оцін-

ки емоційного вигорання пов'язані із зниженням рівня соціометричного індексу сумісності (середній і низький рівні).

За середнього рівня соціального статусу найнижчі оцінки емоційного вигорання спостерігаються при низькому рівні соціометричного індексу сумісності, більш високі оцінки емоційного вигорання пов'язані із середнім, і, особливо, високим рівнем соціометричного індексу сумісності.

За високого рівня соціального статусу найвищий показник емоційного вигорання спостерігається за середнього рівня соціометричної сумісності.

Вплив соціометричного статусу на показники емоційного вигорання реалізується лише за рахунок високого рівня соціометричного статусу. Вплив рівнів соціометричного індексу сумісності на показники емоційного вигорання реалізується за принципом «що вище – то вище».

Отже, соціометричний статус і соціометрична сумісність статистично достовірно взаємодіють, впливаючи на «емоційне вигорання» військових, що знаходяться в зоні бойових дій.

Список використаних джерел

1. Анашкин О. Конфлікти у військових колективах / О. Анашкин, О. Лебедев. // Орієнтир. – 2004. – № 6 – С. 15-32.
2. Військова психологічна підготовка та реабілітація / за ред. О.В. Філюка. – К.: Видавець Олег Філюк, 2016. – 496 с.
3. Психологічна профілактика – основний засіб попередження конфліктних ситуацій у військових колективах / О. М. Хайрулін // Психологічна профілактика професійного вигорання військовослужбовців. – К.: Просвіта, 2004. – С. 157-274.
4. Психологія бою: Підручник / Грицевич Т. Л., Гуценко І. М., Капінус О. С., Матцєвко Т. М. Романишин А. М.; за ред. А. М. Романишина. – Львів: Видавництво «Астролябія», 2017. – 352 с.

5. Хайрулін О. М. Професійне вигорання військовослужбовців як предмет психологічного аналізу / О. М. Хайрулін. // Психологія і суспільство. – 2014. – №2. – С. 96-126.

6. Хайрулін О. М. Психологічна профілактика професійного вигорання військовослужбовців Державної прикордонної служби України / Олег Михайлович Хайрулін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук за спеціальністю 19.00.09 – “Психологія діяльності в особливих умовах”. – Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2013. – 22 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Anashkyn O. Konflikty u viiskovykh kolektyvakh / O. Anashkyn, O. Lebediev. // Oriientyr. – 2004. – № 6 – S. 15-32.

2. Viiskova psykholohichna pidhotovka ta reabilitatsiia / za red. O.V. Filiuka. – K.: Vydavets Oleh Filiuk, 2016. – 496 s.

3. Psykholohichna profilaktyka – osnovnyi zasib poperedzhennia konfliktnykh sytuatsii u viiskovykh kolektyvakh / O. M. Khairulin // Psykholohichna profilaktyka profesiinoho vyhorannia viiskovosluzhbovtsiv. – K.: Prosvita, 2004. – S. 157-274.

4. Psykholohiia boiu: Pidruchnyk / Hrytsevych T. L., Hushchenko I. M., Kapinus O. S., Matsevko T. M. Romanyshyn A. M.; za red. A. M. Romanyshyna. – Lviv: Vydavnytstvo «Astrolibiia», 2017. – 352 s.

5. Khairulin O.M. Profesiine vyhorannia viiskovosluzhbovtsiv yak predmet psykholohichnoho analizu / O. M. Khairulin. // Psykholohiia i suspilstvo. – 2014. – №2. – S. 96-126.

6. Khairulin O.M. Psykholohichna profilaktyka profesiinoho vyhorannia viiskovosluzhbovtsiv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy / Oleh Mykhailovych Khairulin: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykholoh. nauk za

spetsialnistiu 19.00.09 – “Psykhohohiia diialnosti v osoblyvykh umovakh”. – Natsionalnyi universytet tsvyilnoho zakhystu Ukrainy. – Kharkiv, 2013. – 22 s.

Dergach, M.A. Peculiarities of interpersonal relations of the servicemen with the different level of emotional burnout, who act in the combat operations zone.

The article highlights peculiarities of interpersonal relations of the servicemen with the different level of emotional burnout, based on the results of the empirical study. Statistically significant connections between of the symptoms and phases of the syndrome of emotional burnout and the sociometric status of the servicemen have been established. It's been stated that the influence of the sociometric status on the indicators of emotional burnout is manifested through to the high level of sociometric status, as well as the influence of the level of sociometric status on the indicators of emotional burnout is manifested according to the principle "the higher – the higher". It has been established that sociometric status and sociometric compatibility interact statistically reliably, influencing the emotional burnout of the servicemen in the combat operations zone.

At the low level of social status, the lowest scores of emotional burnout are observed at a high sociometric index of compatibility, higher scores are associated with a decrease in the sociometric index of compatibility (middle and low levels). At the average level of social status, the lowest scores of emotional burnout are observed at a low sociometric index of compatibility, higher scores are associated with the average, and, in particular, the high level of sociometric index of compatibility. At the highest level of social status, the highest rate of emotional burnout is observed in the middle level of sociometric compatibility.

Key words: *servicemen, interpersonal relations, emotional burnout, combat operations zone.*

Відомості про автора

Дергач Маргарита Альфрїтївна, доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету, Україна

Derhach, Margaryta Alfrivitna, Doctor of Pedagogical Sciences, associate professor, professor of the Department of Psychology, National Technical University in Zaporizhzhya, Ukraine
E-mail: margarita_solo@ukr.net

УДК 159.98

Єщенко Г. Р.

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ДИТИНИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Єщенко Г. Р. Особливості дослідження розвитку дитини старшого дошкільного віку. У статті наведено частину результатів емпіричного дослідження розвитку дітей старшого дошкільного віку, що входить до дисертаційного дослідження емоційної близькості партнерів у подружній діаді як фактора розвитку дитини. Коротко описано останні дослідження розвитку дитини, та основні підходи до здійснення власне дослідження. Систематизовано результати емпіричного дослідження розвитку дітей старшого дошкільного віку за допомогою проєктивних малюнкових методик. Отримані у ході дослідження результати систематизовано

та представлено у вигляді таблиць із їх подальшим інтерпретуванням автором.

***Ключові слова:** розвиток дитини, емоційний розвиток, дослідження розвитку, дошкільний вік, проєктивні методики.*

Єщенко А. Р. Особенности исследования развития ребенка старшего дошкольного возраста. В статье описана часть результатов эмпирического исследования развития детей старшего дошкольного возраста, которые входят в диссертационное исследование эмоциональной близости парт-